

AGRARHISTORISK LANDSKAPSANALYS
BYRAPPORT

Palohuornas

Gällivare kommun, Norrbottens län

Landskapsprojektet rapport 1998

Riksantikvarieämbetet
KUNSKAPSAVDELNINGEN

**LÄNSSTYRELSEN I
NORRBOTTENS LÄN**

AGRARHISTORISK LANDSKAPSANALYS

BYRAPPORT

Palohuornas

Gällivare kommun, Norrbottens län

Författare: Kerstin Lundin-Segerlund

Produktion: Länsstyrelsen i Norrbottens län i samarbete med Riksantikvarieämbetet
Postadress: Länsstyrelsen i Norrbottens län Riksantikvarieämbetet
971 86 Luleå Kunskapsavd, landskapsprojektet
Box 5405
114 84 Stockholm

Redigering: Kerstin Lundin-Segerlund, Sara Borgström, Gunilla Nilsson, länsstyrelsen
Layout av omslag: Sara Borgström, länsstyrelsen, Håkan Nilsson, riksantikvarieämbetet
Layout av omslag: Sara Borgström, länsstyrelsen, Håkan Nilsson, riksantikvarieämbetet
Kartor: Martin Sjödal, länsstyrelsen

Luleå 2001

Innehållsförteckning

INNEHÅLLSFÖRTECKNING	3
FÖRORD.....	4
SAMMANFATTNING.....	5
LÄGE OCH OMFATTNING	6
ADMINISTRATIVA FÖRHÅLLANDEN.....	6
TOPOGRAFI	7
KÄLLMATERIAL	7
ORTNAMN	7
FORNLÄMNINGAR	8
LANTMÄTERIAKTER.....	8
BEBYGGELSEUTVECKLING.....	8
KAMERAL UTVECKLING.....	8
MARKANVÄNDNING, BEBYGGELSE OCH RUMSLIG ORGANISATION.....	8
BEVARADE DRAG OCH STRUKTURER.....	10
SAMMANFATTANDE KARAKTÄRISTIK	10
VIKTIGA AGRARHISTORISKA VÄRDEN	11
REFERENSER.....	12
LITTERATUR.....	12
TRYCKTA KÄLLOR	12
OTRYCKTA KÄLLOR	12

Förord

Norrbotten har under åren 1996 - 1998 utgjort ett av fem försökslän där det bedrivits landskapsinventeringar inom ett sk landskapsprojekt. (Övriga försökslän var Gävleborgs län, Halland, Kronoberg och Västra Götalands län). Landskapsprojektet, som var ett samarbetsprojekt mellan Riksantikvarieämbetet och den regionala kulturmiljövårdens företrädare (länsstyrelsen och länsmuseum), syftade till en systematisk kunskapsuppbyggnad kring odlingslandskapets kulturvärden.

I försökslänerna testades och utvecklades de av Riksantikvarieämbetet framtagna metoderna för landskapsinventering. Målet med projektet var att arbetet skulle resultera i en färdig modell för att påbörja en inventering av hela Sveriges agrarlandskap, (5% av länens agrara miljöer).

En viktig del i arbetet inom landskapsprojektet var studier av äldre lantmäterikartor och framtagande av sk historiska kartöverlägg. För att kartor från olika tider ska bli jämförbara med varandra har kartorna bearbetats digitalt i avancerade bildbehandlingsprogram. Kartorna har genom olika metoder getts en enhetlig geometri, så att de kan passas in i rikets nät. Genom att lägga ett kartöverlägg av en äldre karta ovanpå en modern karta kan kontinuitet och förändring av markanvändningen studeras. Vid fältinventeringar har sedan dokumenterats vilka spår som är bevarade från olika tider, samt dagens markanvändning i de inventerade byarna. Resultatet från fältinventeringarna och genomförda analyser av de historiska kartorna presenteras byavis i för Norrbottens län sammanlagt 15 byrapporter.

Sammanfattning

Tillkomsten av byn Palohuornas är ett exempel på den under 1800-talet fortsatta kolonisationen av inlandets skogsbygder. Palohuornas är också ett exempel på en by som efter 1950 och på grund av rationaliseringarna inom jordbruket omvandlats från en av småbruk dominerad by till en by där idag det stora flertalet pendlar till arbeten utanför byn. Den mesta odlingsmarken är numera nedlagd i byn och endast mindre partier av odlingsmarken hålls fortfarande öppen genom slåtter. I byn finns dock fortfarande bevarade spår efter äldre tiders jordbruk och levnadsförhållanden som lämningar efter övergivna gårdstomter, enstaka hamlade björkar, några bevarade lador och sommarfähus m m. Bebyggelsen i byn karaktäriseras av enstaka äldre 1800-talsgårdar samt övervägande 1900-talsbebyggelse med flera tidstypiska småbruk. Inslaget av modern villabebyggelse är relativt stort och bebyggelsen speglar tydligt de uppsving och nedgångar som byn genomgått under 1900-talet och dåfrämst under efterkrigstiden.

Läge och omfattning

Palohuornas ligger 40 km sydöst om kommuncentrat Gällivare och ca 8 km väster om Hakkas som är närmaste större samhälle med församlingskyrka, post, affär och skola mm. Riksväg E 10 passerar 2,5 km nordöst om Palohuornas. Byn angränsar i öster till Mukkavaara som tillhör Hakkas och i sydväst till byn Purnu. Byns marker omfattar ca 1900 ha.

Palohuornas tillhör den södvästra delen av delregion fyra, Östra Norrbottens inland, enligt länsöversikten (Höglin 1998).

Figur 1. Länskarta över Norrbotten med Palohuornas.

Administrativa förhållanden

Namn: Palohuornas, Mosebacke, Jakobsdal *Berörd enhet:* Palohuornas, Mosebacke, Jakobsd.

Församling: Hakkas (25 23 04)

Socken: Gällivare (0165)

Kommun: Gällivare (25 23)

Tingslag: Gällivare

Län: Norrbotten (BD 25)

Landskap: Lappland (La)

Fysisk planering och förordnanden: Inga

Fältinventering

Fältarbetet utfördes under 5 dagar under perioden 980813-980820 av Kerstin Lundin-Segerlund vid länsstyrelsen i Norrbottens län. Inventeringarna omfattade ca 500 ha och berörde byns inägomarker och delar av utmarken i Palohuornas med bydelarna Jakobsdal och Mosebacke.

Topografi

Palohuornas ligger i inlandsområdets bergkullelätt som karaktäriseras av mindre förfjälls- och fjällområden, uppstickande moränhöjder och moränåsar och mellanliggande stora myrmarker och mindre sjöar (Vårt hävdade Norrbotten 1993). Bergen i omgivningarna av Palohuornas når upp till ca 398 möh, t ex Sangervaara och hela området är beläget över högsta kustlinjen mellan ca 240-305 möh. Den centrala delen av byn med bebyggelse och åkermark ligger på krön och sluttningar av en svagt uppstickande moränhöjd. Jordarterna utgörs av osorterad morän och torv och den bottenmorän som förekommer på höjder och sluttningar är mer sönderkrossad än den övriga ytmoränen, vilket gör den mer odlingsbar (SNA 1994, Forsström 1977). Myrmarker, både i anslutning till byn och längre bort belägna myrar har utnyttjats till myrodling och myrslåter. Vegetationen i området utgörs av barrskog av frisk ristyp, dvs tall- och granskogar med inslag av lövträd och ett bottenskikt av mossor, blåbär, lingon och kråkbär. Myrmarkerna är till stor del öppna. (Vegetationskarta 1987).

Figur 2: Utsnitt ur röda kartan, Palohuornas syns nedtill till höger.

Källmaterial

Ortnamn

Palohuornas ligger i det område som tidigare utgjorde Lule lappmark och som ursprungligen hade samiska eller finska ortnamn. Dagens ortnamn och/eller stavningen av

dessa är dock till största delen finska eller en blandning av finska och samiska. Namnen speglar i hög grad den finska kolonisation som ägt rum i området. Utöver Palohuornas utgörs byn av bydelarna Mosebacke och Jakobsdal

Palohuornas är finskt och lär betyda ”brännhult” (Axelsson 1995). Ursprungligen kommer namnet från det samiska *Buollemhuornnásja* ”sidbrandberget”, där *buollem* betyder ”brand, bränt ställe” och *huornnásja* ”sidberg, mindre berg som utgår från ett större (Falck 1998). Bydelarna Mosebacke och Jakobsdal har sannolikt namnsats efter de första nybyggarna på platsen (se kameral utveckling).

Fornlämningar

En första fornminnesinventering genomfördes i området 1974. I samband med denna förstagångsinventering registrerades en milstolpe och tre kilometerstolpar utmed landsvägen genom Palohuornas (RAÄ148 - 151). Området har inte revideringsinventerats.

Lantmäteriakter

Det kartmaterial som utgjort underlag för fältinventering och analys av bebyggelseutvecklingen är en avvittringskarta från år 1878 utförd av A Rheborg och CA Sjöberg i skala 1:4000 och en laga skifteskarta från 1901 utförd av L Brännström i skala 1:4000.

Bebyggelseutveckling

Kameral utveckling

Palohuornas togs upp som nybygge på 1830-talet av nybyggaren Esaias Jakobsson från grannbyn Hakkas. Åren 1839-45 fanns i byn Jakob Esaiasson med familj och Moses Esaiasson med familj, samt t o m 1844 deras far Esaias Jakobsson. (EJ dog 1844) (Axelsson 1995).

År 1878 fanns det vid avvittringen tre kronohemman i byn, vilka var delade i två eller fler brukningsdelar. Vid laga skiftet år 1901 hade antalet utökats till fem hela kronohemman och fyra som var delade i två till tre hemmansdelar. Gyljens bolag i Överkalix var vid den här tiden ägare till ett av hemmanen. Som mest har det funnits ca 30 brukningsenheter i byn, varav många har varit småbruk som tillkommit under 1900-talet.

Markanvändning, bebyggelse och rumslig organisation

De äldsta gårdarna förlades troligtvis på krönet av den moränhöjd som sticker upp mitt i byn. Vid avvittringen 1878 fanns på krönet ett par gårdstomter och gårdar hade även tillkommit i slutningen av moränhöjden. I anslutning till gårdarna togs små och oregelbundna åkertegar upp. Många av åkertegarna var naturanpassade och lämpade för odling av korn. Här på krönet och dess slutningar var åkermarken relativt väl skyddad mot frost. Åkertegarna utgjordes av sandmylla som var lätt att bruka. På inägomarken fanns även större och mindre sk hårdvallsängar. Hela inägomarken var inhägnad och avskild från den kringliggande skogsmarken där djuren närmast den inhägnade marken

gick påskogsbete. I byn fanns på 1870-talet fem inhägnade områden med gårdar, åkrar och ängar, samt en större inhägnad åkervret.

Efterhand utökades gårdarnas antal påkrönet och slutningen av moränhöjden liksom den brukningsbara jorden. Vid 1900-talets början fanns det ett tiotal bebyggda gårdstomter i byn. Enstaka gårdar var kringbyggda på alla fyra sidor och de övervägande flertalet var delvis kringbyggda med utanför själva gårdstunet fler tillhörande ekonomibyggnader. Det stora antalet ekonomibyggnader visar på självhushållets stora betydelse vid den här tiden. Utöver åkermarken hörde till byn en mängd slåtermyrar, sk sidvallsängar, varav många låg på flera kilometers avstånd från bykärnan. Längs Syväjoki i byns västra del fanns även ett antal hårdvallsängar som hävdades genom slåter. Från byn ledde mot norr, öster och söder slåterstigar ut till byns slåtermarker. När det gäller skogsbetet hade vid 1900-talets början skogsbetet utvidgats till att även omfatta kringliggande skogar och mossar norr, öster och söder om själva inägomarken på och i slutningen av moränhöjden. Vid den här tiden fanns även anlagd den byaväg som fortfarande leder runt moränhöjden, liksom landsvägen som passerar i öst - västlig riktning genom byns södra delar.

Vid laga skiftet lades byns skoltomt ut och 1907 fick byn egen fast mindre folkskola. Innan dess undervisade kateketer i byn någon vecka å gången innan de reste vidare till nästa by.

Under 1900-talets första hälft utvidgades den odlade åkermarken till de närliggande myrarna som bröts upp till myrodlingar. Detta i takt med att allt fler småbruk tillkom i byn och antalet djur som måste utfodras stadigt ökade. I byn övergick man också allt mer till vallodling. På blötare myrar och mer avsides belägna slåtermyrar och hårdvallsängar fortsatte man att ta tillvara det naturliga ängs- och myrhöet. I byn förekom långt in på 1900-talet även lövtäkt och hamling av närliggande björkar för att dryga ut fodret.

Omkring 1940/50 var jordbruket som störst i byn och tack vare det stora befolkningstalet fick byn en ny folkskola och lärarbostad på 1950-talet. Flera moderna villor tillkom också vid den här tiden och i byn fanns utöver skola och lärarbostad även affär och kafé.

Med den ökade vallodlingen kunde det hö som behövdes för att utfodra kreaturen tillvaratas i tillräckligt stor utsträckning på den odlade åker- och myrmarken. Myrslåtern kom därför att upphöra i byn i slutet av 1940-talet. Åkerbruket var sedan i gång in på 1960-talet då Palohuornas liksom andra småbrukarbyar i inlandet drabbades av rationaliseringarna inom jordbruket och nedläggelsen av många småbruk. Med jordbruksnedläggelsen följde avfolkningen av byn och åkermarkerna började att växa igen.

Under 1970/80-talet kom byn åter att uppleva ett uppsving då en mängd moderna villor anlades i byn. Troligtvis var det möjligheterna till arbete i gruvorna i närområdet och närheten till väg E10 som lockade till bosättning i Palohuornas.

Under senare årtionden kan en viss stagnation åter märkas i byn. Vid sidan av flera småbruk och 50-talsvillor som numera endast nyttjas som fritidsbostäder finns även en halvfärdig villa från 1980-talet som aldrig färdigstälts. Troligtvis har ägaren drabbats av de vikande konjunkturerna på arbetsmarknaden i inlandet. I byn är numera även det sista jordbruket nedlagt, men ägaren håller fortfarande åkermarken närmast gården öppen och i västra delen hävdas ännu en av de gamla slåterängarna vid Syväjoki.

Icke agrara inslag

I byn finns ett stort antal moderna villor från 1950-talet och senare, samt söder om byn spridd fritidsbebyggelse. I byn finns även en nedlagd skola från 1950-talet med tillhörande lärarbostad och en affär från ca 1950 som är nedlagd sedan länge.

Bevarade drag och strukturer

Av de äldsta bebyggelselägena som togs upp på krönet och slutningen av den moränhöjd, där dagens bebyggelse är samlad, har tre varit kontinuerligt bebyggda fram till i dag och tre blivit övergivna efterhand. Bebyggelseämningar efter övergivna gårdslägen, som fanns upptagna vid avvittringen 1878 och/eller laga skiftet 1901, finns bevarade i bykärnan (LSK nr B97, B99, B134).

Större delen av den odlingsmark som togs upp under 1800-talet och 1900-talets första hälft brukas inte längre i byn. Det finns därför gått om gamla åkrar och myrodlingar som börjar vara kraftigt igenväxta av lövsly, träd och buskar (LSK nr A1, A22). Bland de tidigast upptagna åkrarna, som inte längre brukas, återfinns enstaka små naturanpassade åkrar i krönläge (LSK nr B121, B123, B126-127). I södra delen av byn hävdas dock mindre partier av odlingsmarken genom slåter av vallarna (LSK nr A44, A94). Även en hårdvallsäng som är belägen längs Syväjoki i byns västra del hålls öppen genom slåter (LSK nr A24). Längre uppströms Syväjoki finns en bevarad slåterstuga som tidigare nyttjats i samband med höslåtern (LSK nr B28). På de gamla vall- och myrodlingarna finns enstaka bevarade lador i timmer och plank (LSK nr B3, B36, B46, B79).

Att även skogen varit en viktig resurs visar enstaka hamlade björkar som sannolikt använts för lövtäkt (LSK nr B80, B81, B135) och en bevarade tjärdal (LSK nr B31).

Innan grannbyn Hakkas fick begravningsplats kördes de döda till Gällivare. I avvaktan på vinterföre placerade man de döda tillfälligt i en sommargrav. Troliga spår efter sådana sommargravplatser finns bevarade i byn (LSK nr B118).

Den byaväg som går runt den moränhöjd där dagens bebyggelse är samlad har tillkommit efter 1878 och dess nuvarande sträckning kan i hög grad kännas igen från laga skifteskartan från 1901. I byns sydöstra del har dock byavägen dragits om under 1900-talet, men även delar av den äldre sträckningen finns bevarade här (LSK nr B91). Vid landsvägen genom byn finns en bevarad milstolpe och två kilometerstolpar (LSK nr B4, B38, B39).

Sammanfattande karaktäristik

Palohuornas är en skogsby som togs upp som nybygge på 1830-talet. De äldsta gårdarna med tillhörande odlingsmarker var belägna på krönet och syd- till sydöstslutningen av den moränhöjd, kring vilken dagens bebyggelse är samlad. Antalet gårdar utökades efterhand liksom den uppodlade marken, vilket framför allt skedde under 1900-talets första hälft då många småbruk tillkom i byn och allt fler myrodlingar togs upp på de gamla slåtermyrarna närmast bykärnan. De viktigaste näringarna utgjordes länge av jordbruk med boskapsskötsel, myrslåter, jakt, fiske och skogsbruk. Sin blomstringstid hade Palohuornas omkring 1950 då byn fick ny folkskola och lärarbostad. I byn fanns även affär, kiosk och kafé. Numera har jordbruket upphört i byn, men enstaka åkertegar

närmast bebyggelsen och en hårdvallsäng vid Syväjoki, i byns västra del, hävdas fortfarande genom höslåter. I övrigt håller odlingsmarken på att växa igen helt. Under 1970/80-talet fick byn återigen ett mindre uppsving då flera moderna villor tillkom i byn.

Viktiga agrarhistoriska värden

Palohuornas är ett exempel på inlandets skogsbebyggelse där numera jordbruket upphört och där de gamla vall- och myrodlingarna i hög grad håller på att växa igen med träd, buskar och lövsly. Endast små partier av ängs- och åkermarken hålls öppna genom höslåter. Bebyggelsen är samlad kring den moränhöjd där ursprungligen de äldsta gårdarna togs upp. På och i slutningen av denna moränhöjden förekommer också en del äldre spår efter övergivna gårdslägen. Bebyggelsen karaktäriseras av enstaka äldre 1800-talsgårdar med byggnader av timmer och övervägande 1900-talsbebyggelse, varav flera tidstypiska småbruk. I byn finns relativt många icke-agrara inslag genom ett stort antal moderna villor tillkomna efter 1950, som ligger insprängda mellan den äldre jordbruksbebyggelsen. Enstaka äldre spår efter bl a myrslåter, höbärgning och lövtäkt finns bevarade i byn.

Referenser

Litteratur

Antikvarisk- topografiska arkivet, Riksantikvarieämbetet och Statens historiska museer. 1987. *Förteckning över städer och socknar. Del 1 - 3*. Stockholm.

Falck, A. 1998. *Gällivares samiska och finska ortnamn*. Gällivare Sockens hembygdsförening. Gällivare.

Forsström, G och Strand, B. 1977. *Gällivare tätort och landsbygd*. Gällivare kommun del 2. Gällivare kommuns kulturnämnd. Luleå

Länsstyrelsen i Norrbottens län. 1993. *Vårt hävdade Norrbotten*. Program för bevarande av odlingslandskapets natur- och kulturmiljövärden i Norrbottens län. Länsstyrelsens rapportserie nr 6. Luleå

Riksantikvarieämbetet. 1998. Agrarhistorisk landskapsanalys över Norrbottens län. Länsöversikt. *Landskapsprojektet rapport 1998:6*. Höglin, S. Bromma.

Statistiska centralbyrån och Lantmäteriet KartCentrum. 1992. *Atlas över rikets indelningar i län, kommuner, församlingar och tätorter*. Andra utgåvan. Stockholm.

Sveriges nationalatlas (SNA). 1994. *Berg och jord*. Red. Curt Fredén. Höganäs.

Tryckta källor

Ekonomiska kartan 1976. 27K 6-7 i-j 77068

Vegetationskarta 27K Nattavaara NO

Otryckta källor

Axelsson, T. 1995. Tid från förr Palohuornas till nu. Stencilerat häfte. 1995.

Lantmäteriets forskningarkiv Gävle (LMV) Å7-1:4, Å7-74:1

Riksantikvarieämbetets fornminnesregister, Gällivare socken. Inventering utförd 1974.